

КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ В ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

За загальною редакцією
О. Г. Рувіна

Київ
Видавництво Ліра-К
2019

УДК 343.98
С89

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»
Міністерства освіти та науки України
(протокол № 7 від 25.09.2019 р.)
та Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
(протокол № 9 від 30.09.2019 р.)*

Рецензенти:

О. П. Вашук, доктор юридичних наук, доцент;
І. І. Когутич, доктор юридичних наук, професор;
О. В. Одерій, доктор юридичних наук, доцент;
В. В. Тіщенко, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України;
Ю.М. Черноус, доктор юридичних наук, професор.

С89 Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. /
за заг. ред. О. Г. Рувіна. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. – 424 с.

ISBN 978-617-7844-06-7

У навчальному посібнику «Судові експертизи в процесуальному праві України» розглядаються та аналізуються основні види судових експертиз, що застосовуються в процесуальному праві, слідчій та судовій практиці. Розглядається порядок організації призначення, проведення судових експертиз та їх особливості.

В посібнику визначені існуючі традиційні та новітні напрямки судових експертиз.

Видання розраховано на судових експертів, працівників органів досудового розслідування, суддів, адвокатів, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, може бути корисним особам, які навчаються (стажуються) з метою отримання кваліфікації судового експерта.

УДК 343.98

ISBN 978-617-7844-06-7

© Колектив авторів, 2019
© Київський НДІСЕ, 2019
© Міністерство юстиції України, 2019
© Видавництво Ліра-К, 2019

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України;
ДПСУ – Державна прикордонна служба України;
ДСТУ – Державний стандарт України;
ДНДЕКЦ – Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр;
ЕКК – Експертно-кваліфікаційна комісія;
КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України;
КК України – Кримінальний кодекс України;
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України;
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення;
МВС України – Міністерство внутрішніх справ України;
МК України – Митний кодекс України;
МОЗ України – Міністерство охорони здоров'я України;
НДР – науково-дослідна робота;
НДУСЕ – науково-дослідні установи судових експертиз;
НДІСЕ – науково-дослідні інститути судових експертиз;
НДІСТСЕ СБУ – науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби Безпеки України;
НБУ – Національний банк України;
НСЕ – науково-судова експертиза;
СБУ – Служба Безпеки України;
ЦЕКК – Центральна експертно-кваліфікаційна комісія;
ЦПКУ – Цивільний процесуальний кодекс України;
ENFSI – Європейська мережа криміналістичних установ;
ISO – Міжнародна організація із стандартизації;
ІЕС – Міжнародна електротехнічна комісія.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Історія розвитку судової експертизи в Україні	8
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ, МЕТОДИЧНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	
1.1. Теоретичні основи судової експертизи	16
1.2. Методологія судової експертизи.....	30
1.3. Судово-експертна діяльність	39
1.4. Судовий експерт, його права, обов'язки, відповідальність.....	65
1.5. Класифікація судових експертиз	88
1.6. Порядок призначення та проведення судової експертизи.....	104
1.7. Методика проведення судової експертизи (експертна методика).....	129
Розділ 2. ОСНОВНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ. ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТ, ЗАВДАННЯ, ТИПОВІ ПИТАННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ	
2.1. Трасологічна експертиза	146
2.2. Експертиза зброї та слідів і обставин її використання	170
2.3. Судова почеркознавча експертиза	181
2.4. Лінгвістична експертиза мовлення.....	186
2.5. Технічна експертиза документів.....	196
2.6. Фототехнічна експертиза.....	205
2.7. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності (портретна експертиза)	208
2.8. Експертиза голограм	210
2.9. Експертиза відео-, звукозапису.....	212
2.10. Лінгвістичне дослідження усного мовлення	214
2.11. Вибухотехнічна експертиза.....	221
2.12. Експертиза техногенних вибухів	223
2.13. Експертиза матеріалів, речовин та виробів.....	225
2.14. Біологічна експертиза	259
2.15. Автотехнічна експертиза	264
2.16. Транспортно-трасологічна експертиза	276
2.17. Залізнично-транспортна експертиза.....	277
2.18. Дорожньо-технічна експертиза.....	279
2.19. Будівельно-технічна експертиза	283
2.20. Оціночно-будівельна експертиза	287
2.21. Земельно-технічна експертиза	288
2.22. Оціночно-земельна експертиза	290
2.23. Експертиза з питань землеустрою	291

2.24. Пожежно-технічна експертиза	292
2.25. Експертиза безпеки життєдіяльності.....	299
2.26. Гірничотехнічна експертиза	304
2.27. Інженерно-екологічна (екологічна) експертиза	306
2.28. Електротехнічна експертиза	311
2.29. Комп'ютерно-технічна експертиза	318
2.30. Телекомунікаційна експертиза.....	320
2.31. Електротранспортна експертиза.....	324
2.32. Експертиза технічного стану ліфтів.....	325
2.33. Економічна експертиза	326
2.34. Товарознавча експертиза	335
2.35. Автотоварознавча експертиза.....	336
2.36. Транспортно-товарознавча експертиза.....	338
2.37. Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння	340
2.38. Експертиза у сфері інтелектуальної власності.....	343
2.39. Психологічна експертиза	349
2.40. Мистецтвознавча експертиза.....	356
2.41. Військова експертиза	358
2.42. Судово-ветеринарна експертиза.....	360
2.43. Гемологічна експертиза	363
2.44. Криміналістичне дослідження слідів запаху (одорологія)	364
2.45. Судово-психіатрична експертиза	368
2.46. Судово-медична експертиза	375
ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ.....	390
Автори-укладачі.....	420

ВСТУП

Судово-експертне забезпечення правосуддя від збирання (виявлення, фіксації, вилучення, пакування, транспортування, зберігання) слідової матеріальної та матеріалізованої інформації (фізичних доказів) до її експертних досліджень та представлення їх результатів (досліджень) в суді відіграє велику роль у встановленні істини у провадженнях із гарантуванням захисту прав та основоположних свобод людини. Безсумнівним є те, що встановлення істини повинно реалізовуватися відповідно до норм (міжнародного, регіонального, національного) матеріального та процесуального права. Одним із основних напрямів процесуального права є процес доказування в адміністративному, господарському, кримінальному та цивільному судочинстві, який неможливо уявити без використання спеціальних знань із урахуванням правил належності, допустимості, достовірності й достатності доказів для вирішення конкретних проваджень.

Аксіомою є те, що поняття «використання спеціальних знань» при призначенні та проведенні судових експертиз та процедури їх застосування мають бути уніфікованими для всіх видів судочинства та не потребуватимуть різного тлумачення для кожного із видів процесу. У цьому сенсі, слід позитивно відзначити внесення у 2017 році змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України, положення яких щодо застосування спеціальних знань в певній мірі уніфіковані, але відрізняються від аналогічних положень Кримінального процесуального кодексу України, прийнятого у 2012 році.

Зміни в процесуальному законодавстві викликали сплеск актуалізації теоретичних положень криміналістики та судової експертології, в результаті чого світ побачили монографії В. І. Галагана, І. Ю. Саліхової, М. В. Даньшина, І. В. Пирога, Е. Б. Сімакової-Єфримян, Ю. М. Черноус, М. Г. Щербаковського, В. В. Юсупова. Під авторством В. В. Пяськовського, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко та ін.; В. Ю. Шепітька, В. О. Коновалової, В. А. Журавля та ін., за редакцією В. В. Тіщенко виходять підручники з криміналістики. За редакцією О. Г. Рувіна, Б. Б. Теплицького, С. С. Чернявського видаються практичні посібники з питань участі спеціаліста в огляді місця події, дій працівників поліції у разі виявлення зброї та вибухових пристроїв або слідів їх застосування. Під керівництвом Харківського НДІСЕ розробляються навчальні посібники з основ судової експертизи (як діяльнісного процесу) для осіб, які мають намір отримати кваліфікацію судових експертів та не працюють в державних установах судової експертизи, проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві тощо.

Зазначені комплексні зміни в процесуальному законодавстві призвели до подальшого розвитку положень теорії криміналістики та судової експертизи,

у зв'язку з чим потребує оновлення дидактичний матеріал, що використовується в освітніх процесах підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації, перш за все, судових експертів.

Одним із таких підходів є створення базового навчального посібника з питань застосування спеціальних знань в процесуальному праві України, що повинен бути подовжуваним виданням, перший випуск якого пропонується до уваги читачів.

Основою для формування вмісту посібника стала Програма підготовки судових експертів «Теоретичні, організаційні та процесуальні питання судової експертизи», затверджена Міністерством юстиції України, та нагальна інформація, що з точки зору досвіду авторів, буде корисною як для підготовки судових експертів, так і для працівників правоохоронних органів, суддів, адвокатів, викладачів, студентів, аспірантів, докторантів вищих навчальних закладів.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ

Під час історичного розвитку суспільства із загального пізнання навколишніх матеріальних об'єктів виокремилися знання спеціальні, що використовували окремі особи з метою надання відповідей на питання про властивості і ознаки різних матеріальних об'єктів. Найбільше потреб у такій діяльності виникало під час судового процесу при повідомленні суперечливих показань різними учасниками відносно спору, конфлікту або вчиненого проступку (злочину). Залучення обізнаних осіб дозволяло дослідити матеріальні предмети – тілесні ушкодження, документи, знаряддя злочину тощо.

У судочинстві стародавніх держав спочатку використовували спеціальні знання з медицини, природознавства, математики. З розвитком наукових знань конкретизувалася й допомога обізнаних осіб з різних галузей науки, техніки, мистецтва та ремесла. Зокрема, вони: виявляли сліди на місці злочину, досліджували їх та за ними відшукували (встановлювали) правопорушника; описували ознаки особи, предметів, тварин, які перебували на місці події; встановлювали за описом ознак конкретного правопорушника або спірне майно; визначали за залишеними частинами предмета характеристики цього предмета й ідентифікували його; встановлювали вид тілесних ушкоджень, з'ясовували причини смерті тощо.

Недоліки у судовій практиці, пов'язані із недосконалими методами розслідування інквізиційного, розшукового процесів, застосування ордалій, тортур, протиправних способів примушування осіб до визнання вини, постійно формувало соціальний запит суспільства на необхідність подальшого розвитку спеціальних досліджень все більшої кількості об'єктів – грошей, зброї, тіла людини, почерку тощо.

На теренах України нормативне закріплення використання наукових знань під час встановлення обставин учинених правопорушень відбулося в «Руській правді» (1016). Відтоді в різних документах починають виокремлювати перші слідчі (розшукові) дії (заклич, звід, гоніння слідом), вважати виявлені сліди доказами, які повинні підлягати дослідженню обізнаними в науці, ремеслі або мистецтві фахівцями.

Наприклад, гоніння слідом передбачало відшукання злочинця, який не був упійманий на місці злочину, за вивченням залишених слідів та аналізом показань свідків. Для визначення міри покарання за злочини серед видів доказів «Руська правда» виокремлювала виявлення матеріальних слідів: щодо слідів крові або тілесних ушкоджень – «Аже придёт кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати...». Для дослідження обставин вбивства крадія на місці злочину встановлювалася така рекомендація щодо вивчення положення трупа: якщо ноги його лежать зовні дверей, то платять віру, якщо ж ноги знаходяться всередині – убивство вважають законним.

Починаючи з XVIII ст., на державному рівні приймаються нормативні акти, що впорядковували використання спеціальних знань обізнаних осіб при здійсненні судочинства. Зокрема, в указі царя від 9 грудня 1699 р. «О порядке исследования подписей на крепостных актах в случаях возникшего о

подлинности оных спора или сомнения» закріплено необхідність обов'язкового проведення дослідження при сумніві щодо оригінальності документу; передбачено місце його проведення – приказ; визначено суб'єктів фахового дослідження: дяки і піддячі, які працюють у приказі.

При збільшенні випадків залучення спеціалістів для спеціальних досліджень об'єктів, процесів, явищ почали створюватися окремі заклади – на кшталт експертних установ. Серед них: паризька Корпорація присяжних майстрів-писемників (1570) – досліджувала підписи на документах; Аптекарський приказ (1620) – вирішення медичних питань при вивченні тілесних ушкоджень; Експедиція заготовлення державних паперів (1818) – експертиза документів і грошей; Одеська антропометрична станція – довідково-реєстраційна діяльність (1892); дактилоскопічне бюро сискиної частини Київської міської поліції (1904) та ін.

Поступово у законодавство запроваджують поняття «обізнані особи» (*сведущие лица*), «висновок обізнаної особи», «спеціальні знання», «дослідження» (*исследование, испытание*), «експерт», «експертиза».

Звід законів Російської імперії (1832) уперше нормативно закріпив поняття «обізнані особи», зазначивши про них як про свідків, що володіють особливими відомостями або досвідом у яких-небудь науці, мистецтві або ремеслі. У Статуті кримінального судочинства і Статуті цивільного судочинства, прийнятих під час судової реформи 1864 р., широко використовувалися такі терміни як «спеціальні знання», «дослідження» (у значенні експертизи). Так, у ст. 1160 Статуту кримінального судочинства йшлося про наступне: «По нарушениям, для исследования коих необходимы специальные знания, судебный следователь требует сведущих людей из числа служащих в казенном управлении». У наступній статті зазначалося: «По делам о подделке монет и кредитных бумаг поддельные монеты и кредитные бумаги отсылаются на испытание: первые – в Департамент горных и соляных дел, а последние – в Экспедицию заготовления государственных бумаг». У цьому процесуальному кодексі вжито назви окремих експертних досліджень: судово-медичні, судово-психіатричні, судово-хімічні та мікроскопічні. Закон встановив й вимоги до обізнаних осіб як учасників процесу. Передбачалося залучення судового лікаря до огляду або освідування потерпілого та трупу. В офіційному Коментарі Статуту цивільного судочинства вперше вжито слово «експерт» як синонім обізнаної особи (ст.ст. 499, 507).

У цей же період значний внесок у розвиток судової медицини і судової балістики вніс М. І. Пирогов. Працюючи хірургом і проводячи багатотисячні операції в умовах військово-польової медицини, вчений запропонував рекомендації щодо визначення виду вогнепальної зброї, що спричинила рану, вираховування траєкторії польоту кулі, встановлення місця стрілянини, опис особливостей вхідного і вихідного отвору вогнепальної рани та ін. М. І. Пирогов підготував трьохтомний атлас прикладної анатомії, що активно використовувався з метою судово-медичного дослідження тіла людини, а також першим у Російській імперії почав застосовувати при дослідженні тканин трупа людини мікроскоп. Це створило сприятливі умови і міцний фундамент для розвитку у подальшому судово-медичної балістики.

Наукову основу розвитку судової експертизи на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. склали праці вітчизняних фахівців: Л. О. Владимиров

«О значении врачей-экспертов в уголовном судопроизводстве» (1870), П. І. Ковалевський «Судебно-психиатрические анализы» (1880), М. В. Шимановський «Фотография в праве и правосудии» (1894); М. О. Оболенський «Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» (1894), І. І. Ган «Дактилоскопия» (1904), В. К. Фром «Новейшие методы антропометрической фотографии для полицейских целей по системе А. Бертильона» (1906), В. П. Гірченко «Дактилоскопия и уголовный розыск» (1914) та ін.

Значним був вплив й західноєвропейських криміналістичних установ на удосконалення методів судової експертизи в Україні. Вітчизняними правоохоронцями налагоджені взаємозв'язки з паризькими Бюро ідентифікації (керівник – А. Бертильон) та хімічною і токсикологічною лабораторіями (професор Ож'є), Ліонським поліцейським Бюро (Е. Локар) та Інститутом судової медицини Ліонського університету (О. Лакасань), Інститутом криміналістики Лозаннського університету (Р. Рейсс), Інститутом криміналістики Грацького університету (Г. Гросс) тощо.

У результаті посилення потреби правоохоронних органів у залученні різноманітних наукових знань для протидії злочинності та значного попиту судових слідчих і суддів у спеціальних знаннях, широкого запровадження досягнень природничих і технічних наук у практику розслідування злочинів, розвитку юридичної освіти виникла потреба у заснуванні окремих криміналістичних установ, що проводили б судову експертизу.

Першими державними спеціалізованими експертними установами України були кабінети НСЕ при прокурорах Київської і Одеської судових палат. Вони засновані згідно з «одобреннымъ Государственною Думою и Государственнымъ Советомъ закона 4 июля 1913 года». Київський кабінет НСЕ відкрито 2 лютого 1914 р., Одеський – 15 березня 1914 р. Київському експертному закладу відведено територію обслуговування Київської, Харківської та Варшавської (нині – частина території Польщі) судових палат. Одеський кабінет НСЕ забезпечував експертні потреби Одеської, Новочеркаської і Тифліської (нині – частина території РФ і Грузії) судових палат.

Структура судово-експертних установ України була такою: фотографічний, кримінально-технічний (криміналістичний), хімічний відділи і канцелярія. У кабінетах НСЕ працювали чотири експерти (у Київському – С. М. Потапов (завідувач), В. І. Фаворський, М. М. Туфанов, А. П. Семенцов; в Одеському – М. П. Макаренко (завідувач), С. М. Матвєєв, Б. О. Малиновський, Є. С. Єльчанінов).

У перші роки діяльності у цих експертних установах проведено експертизи документів, почерку, чорнила, відбитків пальців рук, слідів крові, сперми, волосся, вогнепальної зброї, знарядь злочину, ґрунту, тканин та ін. Зокрема, протягом 1914 р. до Київського кабінету НСЕ надійшло 220 кримінальних і 34 цивільні справи. У цьому ж році Одеський кабінет отримав 215 вимог на проведення досліджень. У подальші роки кількість призначених експертиз постійно збільшувалася.

Після 1917 р. розвиток судової експертизи в Україні характеризувався певними особливостями.

Незважаючи на військові дії у зв'язку з національною революцією, Київський та Одеський кабінети НСЕ продовжували працювати. Вони виконували запити на проведення досліджень у зв'язку з необхідністю здійснення правосуддя у добу Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, встановлення Радянської влади. У той час було розширено окремі повноваження Київського експертного закладу. За часів правління гетьмана П. Скоропадського експертизу підроблених грошей почали надсилати «для обслідування» до Київського кабінету НСЕ, а не у банківські установи, як було раніше.

У зв'язку з потребами практики, збільшується кількість державних експертних установ. Постановою Ради Народних Комісарів УСРР 10 липня 1923 р. реорганізовано Київський та Одеський кабінети НСЕ й засновано третій в Україні кабінет – у м. Харкові. Поступово його укомплектували висококваліфікованими фахівцями: М. С. Бокаріус (завідувач), С. С. Савченко, Н. А. Валешко, П. М. Вроблевський, О. А. Єлісеєв, М. М. Бокаріус.

Після реформи українські судово-експертні установи склалися із секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) судово-медичних, макро- і мікроскопічних досліджень; 3) судово-фотографічних досліджень; 4) ідентифікації особи (дактилоскопія, пороскопія, антропометрія).

Судово-експертна діяльність у той час полягала у залученні спеціалістів під час оглядів місць подій; проведенні експертних досліджень речових доказів за допомогою наукових методів; наданні пояснень у судових засіданнях з приводу проведених досліджень; ознайомленні слідчих, суддів, працівників міліції з можливостями експертиз і технікою розслідування злочинів.

Виконувана оперативно-експертна, науково-дослідна, просвітницька робота експертних закладів, забезпечила підвищення їх статусу та розширення повноважень на законодавчому рівні, збільшення штатних посад тощо. Зокрема, у 1925 р. українські судово-експертні установи отримують статус «Інститутів науково-судової експертизи», у 1944 р. – «Науково-дослідних інститутів судової експертизи».

На цьому етапі розвитку судової експертизи відбулися зміни у структурі інститутів НСЕ, уведення штатних посад наукових співробітників, створення в експертних установах криміналістичних музеїв, а також планування науково-дослідної роботи цих установ.

Так, експерти готували фундаментальні і прикладні наукові праці у галузі судової експертизи, судової медицини та криміналістики: М. С. Бокаріус «Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета» (1914), «Сведения к практическим работам по судебной медицине» (1916), «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыском дознании» (1925), «Судебная медицина для медиков и юристов» (1930); О. А. Єлісеєв, М. С. Бокаріус «Руководство регистрационно-дактилоскопическим бюро милиции и уголовного розыска УССР» (1924); М. П. Макаренко «Техника расследования преступлений» (1925); В. М. Натансон «Основы техники расследования преступлений в конспективном изложении» (1925), М. Д. Вороновський «Уголовная техника. Практическое руководство для работников органов расследования», Б. Р. Киричинский «Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии» (1937) та ін.

Інститути НСЕ засновували власні періодичні видання, на сторінках яких висвітлювали нові методики і методи судових експертиз, передовий експертний досвід, у тому числі й зарубіжних країн, унікальні випадки з експертної практики, а саме: «Архив криминологии и судебной медицины» (1926–1927 – відповідальний редактор М. С. Бокаріус); «Криміналістика і науково-судова експертиза» (1937 – за редакцією Б. Й. Вахліса, М. М. Бокаріуса, М. П. Макаренка). З 1964 р. виходить друком міжвідомчий науково-методичний збірник «Криміналістика і судова експертиза» (відповідальний редактор – В. П. Колмаков).

Робота Інститутів НСЕ була призупинена у 1941 р. внаслідок німецької окупації території України.

З 1944 р. почалося відновлення роботи Київського, Одеського й Харківського інститутів НСЕ. Вони отримали офіційний статус «науково-дослідних інститутів судових експертиз».

НДІСЕ поряд з прикладними криміналістичними дослідженнями починають розробляти загальнотеоретичні положення судової експертизи, що було передбачено й у нормативних документах, що регламентували їх діяльність.

Новий етап розвитку судової експертизи пов'язаний з прийняттям у 1960 р. Кримінального кодексу, Кримінально-процесуального кодексу, Закону «Про судову експертизу Української РСР». Внаслідок цього розширилися можливості застосування спеціальних знань у кримінальному процесі, активізувалася робота з удосконалення методів і методик проведення судових експертиз. Судово-експертну діяльність розвивали працівники НДІСЕ: *Київського* – Б. Й. Вахліс, М. М. Зюскін, В. Л. Павлов, М. О. Петров; Т. Є. Гетьман, Ю. С. Сапожников, С. І. Тихенко; *Одеського* – С. М. Матвеев, Е. Ю. Ген, А. К. Папаспіракі, Д. Д. Хмиров, І. Г. Шеттле; *Харківського* – О. А. Єлісеєв, М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, М. В. Салтевський та ін.

Судові експерти в докторських і кандидатських дисертаціях викладали результати своїх досліджень. Більшість з них присвячено розробленню проблем судового почеркознавства.

З другої половини ХХ ст. судові експерти досліджували у докторських дисертаціях: криміналістичні методи у судовому розгляді (Л. Ю. Ароцкер, 1965); основи трасологічної ідентифікації (Г. Л. Грановський, 1968); використання спеціальних знань під час встановлення причинного зв'язку (З. М. Соколовський, 1968); групування об'єктів у судовій експертизі (М. В. Салтевський, 1969); теорію та методику судової ідентифікації (М. Я. Сегай, 1971); методику дослідження документів (В. К. Лисиченко, 1974); судово-експертну профілактику (І. Я. Фрідман, 1974); сутність, структуру й оптимізацію використання криміналістичних знань (Н. І. Клименко, 1994) та ін.

Особливості становлення судової експертизи в експертних підрозділах МВС пов'язані із здійсненням органами внутрішніх справ розшукової діяльності при розкритті злочинів. Першими формами експертних досліджень у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах України було використання криміналістичної реєстрації та проведення ідентифікації злочинців в антропометричних кабінетах і дактилоскопічних бюро сискиних частин поліції.

У січні 1904 р. при сискиній частині поліції м. Києва почало функціонувати дактилоскопічне бюро – перший у Російській імперії експертний підрозділ

нового типу. Завідувач сискною частиною Г. М. Рудий розробив «Руководство для дактилоскопических измерений д-ра Виндта» (1904) та «Инструкцию для чинов Киевского сыскного отделения» (1905), що закріпила дактилоскопію як засіб виявлення поліцейськими відбитків пальців рук та подальшої ідентифікації злочинців.

У своїй діяльності експертні бюро застосовували методику опису прикмет злочинців за системою словесного портрета, здійснювали реєстрацію правопорушників шляхом фотографування, антропометричних вимірювань і дактилоскопіювання, а також вели картковий розшуковий алфавіт, альбом злочинців та осіб «неблагочесної поведінки», формували колекцію почерків, знарядь злочинів, злочинних інструментів і шахрайських пристроїв.

Експертні підрозділи використовували криміналістичну одорологію. Зокрема, у 1904 р. київська поліція закупила за кордоном собак-шукачів, а у 1905 р. – при міській поліції створено розплідник службових собак-шукачів. Їх використання забезпечувало високі результати під час розкриття злочинів та встановлення й затримання злочинців.

Після 1917 р. експертна діяльність ОВС продовжилась у підрозділах карного розшуку. У період національної революції у карно-розвідчих (розшукових) органах Державної варти (міліції) створювалися експертні кабінети. При встановленні радянської влади у складі підрозділів карного розшуку утворюють групи і секції науково-технічної експертизи.

З огляду на обмежену кількість кваліфікованих кадрів і функціонування Київського й Одеського кабінетів НСЕ, перший кабінет науково-технічної експертизи розпочав роботу у 1923 р. в м. Харкові (керівник – О. А. Єлісеєв). Експерти-криміналісти застосовували фотографічну й дактилоскопічну реєстрацію, а також словесний портрет. Поступово експертні кабінети обладнуються фотохімічними лабораторіями, вони опікуються розплідниками собак-шукачів.

У першій половині ХХ ст. основними напрямками розвитку судової експертизи в науково-технічній службі ОВС на теренах України були: криміналістична реєстрація; удосконалення техніко-криміналістичних засобів у роботі зі слідами на місцях подій; розроблення науково обґрунтованих методів дослідження речових доказів, методик розслідування вчинених злочинів; підготовка експертів для власних потреб.

У 1932 р. експертно-криміналістичним підрозділам міліції України на законодавчому рівні надається право проведення науково-технічних експертиз.

В умовах Другої світової війни на території України основне навантаження експертно-криміналістичної діяльності покладено на науково-технічні підрозділи, що продовжували виконувати свої функції, незважаючи на передислокацію частини з них. Робота науково-технічної служби вийшла за межі обслуговування лише потреб ОВС, до них зверталися за допомогою слідчі органів системи юстиції, державної безпеки, прокуратура й суд.

У повоєнні роки в науково-технічних підрозділах отримують свій розвиток лабораторії криміналістичної експертизи, балістичної експертизи, фізико-хімічні лабораторії; формуються картотеки та колекції (криміналістичні обліки) слідів пальців рук, куль, гільз, піддроблених монет та ін.; удосконалюється техніко-

криміналістичне забезпечення розкриття злочинів, як правило, власними розробками; поглиблюються окремі експертні дослідження – портретні, одорологічні. У 1964 р. створено хімічну лабораторію з дослідження харчових і продовольчих продуктів (м. Харків). Лише у 1970 р. в СРСР створено 24 таких лабораторії, що перейняли напрацьований досвід харківських експертів. З 1993 р. у вітчизняну експертну практику вперше впроваджено метод молекулярно-генетичної ідентифікації (Експертно-криміналістичне управління МВС, Н. М. Дяченко), з 1994 р. – в усіх областях України запроваджуються підрозділи фonoскопичних експертиз, а з 1995 р. – створюються вибухотехнічні служби, що забезпечували слідчі дії, пов'язані з вибухами або їх загрозою, та проводили вибухотехнічні експертизи.

Наукові основи судових експертиз експерти-криміналісти забезпечували виданнями: Ю. С. Гапонов «Общая и судебная фотография в работе аппаратов криминалистических исследований» (1964); А. А. Горидько, З. І. Мурзін «Краткое пособие по осмотру места происшествия» (1967); А. А. Горидько, Коновалов Е. П. «Привлечение специалиста-криминалиста к расследованию преступлений» (1968); А. А. Закатов, Ю. Н. Оропай «Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений» (1980); З. М. Ломако «Криминалистическая топография на месте происшествия» (1980); Е. А. Разумов «Криминалистические учеты» (1991); І. В. Писаренко «О возможностях специальных лабораторий» (1993); П. Д. Біленчук, Н. С. Золотар, Є. Г. Коваленко «Криминалистическая одорология в раскрытии и расследовании преступлений» (1994) та ін.

Організаційно-управлінська структура проведення судових експертиз експертно-криміналістичною службою МВС удосконалювалася: у 1998 р. створено Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ), у 2000 р. – Експертну службу МВС України, куди увійшли ДНДЕКЦ, НДЕКЦ при ГУ МВС в Криму, м. Києві, Київській обл., Управліннях в обл., м. Севастополі та на транспорті. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 Експертна служба увійшла до складу МВС та відокремлена від Національної поліції.

Розвиток судово-медичної експертизи в Україні пов'язаний зі створенням і реформуванням Харківського інституту судової медицини; Київського, Одеського, Харківського кабінетів НСЕ, що досліджували біологічні об'єкти (у перші роки діяльності проводили судово-медичні експертизи); відділу медичної експертизи при Народному комісаріаті охорони здоров'я (1919, керівник – К. П. Сулима), Головної судово-медичної інспектури (1923, керівник – М. С. Бокаріус), бюро судово-медичної експертизи (1951). Це визначило особливості вітчизняного поступу судової експертизи в експертних закладах системи охорони здоров'я.

Під час національної революції уряд гетьмана П. Скоропадського приділяв значну увагу розвитку судово-медичних досліджень. Організацією судово-медичної експертизи в державі опікувалась Судово-медична рада, створена при Міністерстві народного здоров'я та державного опікування. Цим започатковано зосередження судової медицини саме в одному профільному відомстві, що формувало державну політику у сфері охорони здоров'я.

Розвиток судово-медичної експертизи нерозривно пов'язаний з діяльністю кафедр судової медицини в Київському, Львівському, Одеському і Харківському університетах та інших вітчизняних закладах вищої освіти. Кафедри судової медицини були базою для практичної судово-медичної діяльності, викладачі надавали допомогу судово-медичним експертам, консультували працівників слідства, прокуратури та суду. Починаючи з 1930-х років завідувачі та викладачі кафедр судової медицини поєднують навчальну роботу з проведенням судово-медичних експертиз.

Генеza судово-медичної експертизи виявилась у сучасному проведенні експертиз в Головному бюро судово-медичної експертизи МОЗ, бюро судово-медичної експертизи обласних управлінь охорони здоров'я та районних (міжрайонних) відділеннях. Судово-психіатричні експертизи проводяться в Науково-дослідному інституті психіатрії та регіональних медичних закладах відповідного профілю.

Починаючи з 1991 року, активно розвивається судова експертиза в спеціалізованих установах Служби безпеки України та Державної прикордонної служби, забезпечується їх взаємодія і координація. Експертні підрозділи СБУ удосконалюють криміналістичні дослідження, передусім, експертизи спеціальних технічних засобів негласного одержання інформації, інженерно-технічні, економічні, товарознавчі експертизи. Ці підрозділи сформовані відповідно до регіональних і зональних органів СБУ та представлені головною установою – Українським науково-дослідним інститутом спеціальної техніки та судових експертиз. Відповідно до основного напрямку діяльності експертні заклади Державної прикордонної служби України постійно розвивають такий вид експертних досліджень як експертиза паспортних документів, що використовуються під час перетинання державного кордону. Ця експертна служба представлена Головним експертно-криміналістичним центром та його підрозділами. Експертні установи Міністерства оборони України проходять етап реформування.

Отже, розвиток судової експертизи завжди був пов'язаний з потребами судової практики в удосконаленні засобів і методів встановлення істини під час розслідування різних правопорушень. Починаючи з часів Київської Русі, приймалася низка нормативних документів з окремих напрямів використання спеціальних знань при здійсненні правосуддя, видавалися наукові видання, створювалися експертні установи, що безпосередньо проводили дослідження речових доказів у юридичних процесах.

Вітчизняні фахівці своїми ґрунтовними науковими виданнями, просвітницькою діяльністю і практичною роботою в криміналістичних установах зробили значний внесок у зародження, виникнення, становлення та розвитку судової експертизи як в Україні, так і за її межами.

Розділ 1.

ТЕОРЕТИЧНЕ, МЕТОДИЧНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

1.1. Теоретичні основи судової експертизи

Під *судовою експертизою* розуміють дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»).

Експертиза призначається, якщо для встановлення певних обставин у провадженні є необхідність здійснити дослідження наявних матеріальних об'єктів, явищ або процесів з використанням знань однієї або декількох галузей науки, техніки, мистецтва або ремесла. В юриспруденції саме знання із цих та інших галузей людської діяльності прийнято називати *спеціальними*.

В юридичній літературі у визначення спеціальних знань обов'язково намагаються включити вказівку на суб'єкта їх застосування. Якщо виходити із загального розуміння знань як перевіреного практикою результату пізнання матеріальної і духовної дійсності, правильного його відображення в мисленні людини, то ними може володіти широке коло осіб, які поставили за мету їх опанування на достатньому професійному рівні. Звичайно, значна більшість осіб, які володіють такими знаннями (їх носіїв), не буде брати участі у судових провадженнях під час вирішення юридичних конфліктів. Проте сутність таких знань як спеціальних не зміниться, оскільки їх набуття потребує певного часу навчання, практичної або наукової діяльності, вони не є загальнодоступними для широкого кола осіб на певному етапі розвитку людства. Такі знання є надбанням людства, вони накопичуються, систематизуються і зберігаються для можливого використання наступними поколіннями.

Певними спеціальними знаннями можуть володіти різні учасники судового провадження, проте форми використання таких знань будуть різними. Непоодинокі випадки, коли особа після закінчення навчального закладу набуває певної спеціальності – психолога, економіста, інженера тощо. Через деякий така особа отримує другу освіту – юридичну і починає працювати, наприклад, у правоохоронних органах на посаді слідчого або займатися адвокатською діяльністю. Постає питання, чи може така особа скористатися знаннями,

отриманими під час здобуття першої освіти в ході досудового розслідування, чи можна взагалі заборонити особі використовувати такі знання в процесі розслідування. Очевидно, що відповідь позитивна. Наприклад, знання в галузі економіки та фінансів допоможуть під час обшуку визначити документи, що підлягають вилученню, правильно сформулювати запитання для проведення експертизи, належним чином оцінити інформацію, отриману від допитуваного.

Знання у відповідній галузі не втрачають значення спеціальних для осіб, які ними не володіють на достатньому рівні. Наприклад, у кримінальному провадженні, змінюються форми їх застосування, а відповідно й суб'єкти. Вище нами наведена форма безпосереднього використання спеціальних знань слідчим в процесі розслідування. Вона не породжує самостійного джерела доказів але сприяє підвищенню результативності проведення слідчих (розшукових) дій.

Питання щодо володіння спеціальними знаннями суддею має давню історію і вирішується по-різному. Аналізуючи положення норм Статуту кримінального судочинства 1864 року дослідники зазначають, що судді та слідчі не володіють спеціальними знаннями технічного характеру і тому дана обставина обумовлює необхідність призначення експертизи. Л. Є. Владимиров зазначав, що навіть випадкове володіння судом спеціальними знаннями, необхідними для експертного рішення судової справи, не може його позбавити від виклику обізнаних осіб, тому випадкове знання суддів із спеціальних питань є знанням позасудовим, що не може мати значення судового факту. З аналізу даного міркування можна дійти висновку, що судді, хоч і випадково, але можуть володіти спеціальними знаннями і позбавити їх цього неможливо. Ці знання будуть сприяти правильному сприйняттю інших доказів у провадженні. В подібних випадках, на нашу думку, мова має йти про форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Чинний КПК України не допускає суміщення в одній особі різних процесуальних функцій. Слідчий суддя або суддя не може брати участь у кримінальному провадженні, якщо брав участь у цьому провадженні як експерт або спеціаліст (п. 2 ч. 1 ст. 75 КПК; п. 2 ч. 1 ст. 36 ЦПК; п. 1 ч. 1 ст. 36 КАСУ). Подібна вимога стосується прокурора або слідчого (п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК). У подібних випадках зазначені особи підлягають відводу у даному кримінальному провадженні. Закон не допускає їх участі у конкретному провадженні не тому, що вони володіють спеціальними знаннями, а тому, що вони брали участь у цьому провадженні в іншому процесуальному статусі.

Незважаючи на наявність у слідчого або судді знань у певній галузі, окрім тих, що пов'язані з кримінальним провадженням, він зобов'язаний звернутися до експерта, якщо це необхідно для з'ясування певних обставин злочину. Сьогодні законодавець наводить певний перелік обставин, з'ясування яких потребує обов'язкового призначення експертизи (ч. 2 ст. 242 КПК; ст. 105 ЦПК).

Отже експертиза є однією з визначальних форм використання спеціальних знань в юридичному процесі. На відміну від безпосереднього використання спеціальних знань слідчим, за результатом експертного дослідження експерт складає висновок, що є джерелом доказів у провадженні.